

A Társadalomelméleti Kollégium Városműhelye Kritikai városkutatás Magyarországon

The Urban Studies Working Group of the College for Advanced Studies in Social Theory Critical Urban Studies in Hungary

JELINEK CSABA

A Társadalomelméleti Kollégium (TEK) a második legrégebben alapított ma is működő szakkollégium. Miután a Nékoszt és a népi kollégiumi mozgalmat páratlanul gyors felívelés után a sztálinista Rákosi-vezetés az 1940-es évek végén könyörtelenül felszámolta (Pataki 2005), 1970-ben a Rajk László Kollégium megalapításával kezdődött a szakkollégiumok alapításának legújabb hulláma. A másodikként, 1981-ben alapított TEK a Rajkhoz – és a népi kollégiumokhoz – hasonlóan széles körű intézményi autonómiát kapott, s az egyetemi hallgatók, illetve az idősebb kollégisták önkormányzásával kezdett működni a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ráday utcai kollégiumának ötödik emeletén. Szakmai szempontból a TEK „balról kritizálta” a kádári vezetést: a kollégium legendáriuma szerint egy Tőke-olvasótáborból nőtt ki a szakkollégium. A kritikai és marxista politikai gazdaságtan, illetve filozófia művelése mellett 1989 után egyre inkább teret nyertek a posztmodern, ökopolitikai, feminista irányzatok, nem függetlenül attól a ténytól, hogy – a legtöbb szakkollégiummal szemben – a TEK-be nemcsak egyféle, hanem bármilyen egyetemi szak hallgatójaként is lehetett (és lehet a mai napig) jelentkezni. A különböző irányzatok hosszabb-rövidebb ideig működő szakmai műhelyekben intézményesültek. A 2000-es években leginkább a politikai gazdaságtan, a posztmodern, a frankfurti iskola, a „poszt-kolon” és a fogyasztáskutató műhelyek nyomták rá a kollégium szakmai életére a bélyegüket: számos olvasóköri, konferencia, előadás és szerkesztett kötet nőtt ki a műhelyek munkáiból.

A TEK legfiatalabb műhelye a Városműhely: a Kollégium 2008 nyarán tartott évvértékelő gyűlésén elhangzott, a dzsentrifikációról szóló előadás után döntöttük el páran, hogy komolyabban is szeretnénk foglalkozni a városkutatással, kihasználva a szakkollégium önszerveződést támogató szervezeti kereteit. A műhelyben aktívan részt vevők létszáma azóta 5–10 fő között ingadozik. 2008/2009-ben egy két szemeszteren átívelő városszociológia kört¹ tartott Tomay Kyra, majd a

2009/2010-es év egy David Harvey-olvasókörrrel indult, amelynek eredményeképp a kollégium folyóiratában, a *Fordulatban*² jelent meg egy David Harvey munkássága köré szerveződő blokk. 2010 és 2012 között további műhelyköröket szerveztünk, amelyeket vagy a műhely idősebb tagjai, vagy pedig olyan fiatal kutatók tartottak, mint az urbanista Polyák Levente vagy az antropológus Udvarhelyi Éva Tessza. Ezenkívül előadásainkon és műhelybeszélgetéseinken mind városkutatók (pl. Gyáni Gábor), mind a civil és szociális szféra szereplői (pl. a ferencvárosi családsegítő vagy a Rév8 munkatársai) vendégeink voltak. 2010 telén *Following Transition* címmel szerveztünk nemzetközi konferenciát a Budapesti Corvinus Egyetemen, amelynek témája a posztoszocialista városok térbeli és társadalmi átalakulása volt. A konferencián hazai szakemberek mellett előadást tartott többek között Ludek Sykora Prágából, illetve Mina Petrovic Belgrádból, de jelen voltak olyan fiatal kutatók is, akik azóta neves folyóiratokban és szerkesztett kötetekben publikálták a posztoszocialista városokról szóló kutatásaikat (Petrovici 2012, Poblocki 2012). 2011-ben újabb blokkot szerkesztettünk a *Fordulatba*, lefordítva néhány kulcsfontosságú szöveget a kritikai városkutatás olyan fontos szerzőitől, mint Neil Smith, Loic Wacquant és Tom Slater.

Talán már az elmúlt négy évben végzett tevékenységeink rövid felsorolásából is látszik, hogy a Városműhely nem pusztán a térbeli folyamatok társadalomtudományos vizsgálatára – illetve az ilyen akadémiai munkák megismerésére – jött létre, hanem egy a hazai városkutatásban létező elméleti űr betöltésére. A TEK szellemiségével a hátunk mögött, ahol a kritikai elméletek és a marxista politikai gazdaságtan mellett a posztmodern irányzatok is nagy szerepet játszanak, különösen feltűnő volt, hogy a hazai városkutatásban, illetve a városi folyamatokról zajló közbeszédben mennyire nincs jelen az 1970-es évektől kezdődő kritikai városkutatás (critical urban studies) elméleti és empirikus munkássága. Kritikai városkutatáson egyrészt az „új városszociológiának” is nevezett marxista orientációjú szerzők úttörő életművét, majd az ebből kinövő későbbi kritikai munkákat, illetve a földrajz tudományterületén ugyanebben az időben megjelenő radikálisnak, majd később kritikainak nevezett irányzatot értem. Mindkét irányzatban kiemelt jelentőségű a „kritikai” jelző: ennek definiálására már mind a nemzetközi (Brenner 2009), mind a hazai szakirodalomban (Timár 2009) történtek kísérletek. Én az egyszerűség kedvéért a jelen írásban a TEK-ben gyakran megfogalmazott rövid – és emiatt durván leegyszerűsítő – válasszal írnám le a „kritikai” jelentését: kritikai társadalomtudomány (földrajz/szociológia/városkutatás stb.) az, amelyik kiemelt jelentőséget tulajdonít az elnyomás jelenségének, illetve az elnyomáshoz vezető hatalmi folyamatoknak. Ez a definíció természetesen az elméleti irányzatok és a bevett tudományos diszciplínák széles körét foglalja magában. Bár a „kritikaiság” kérdéséről még hosszú oldalakat lehetne írni, a műhelybemutató műfaját tiszteletben tartva inkább rátérek arra, mi is az az „elméleti űr”, aminek a felismerése a Városműhely megalapításához vezetett.

Bár a szociológia klasszikus időszakában az ismert „alapító atyák” közül többen is kiemelt jelentőséget tulajdonították a „város” jelenségének a kapitalizmus,

a modernitás és az industrializáció elemzésében (Engels 1980, Simmel 1973, Weber 1958), a városszociológiai kánon a Chicagói Iskola néven híressé vált irányzatot tekinti a városkutatás első programatikussá válásának helyének. Közismert városökológiai megközelítésük Chicago példáján úgy írta le a városi tereket, mint amelyeknek bizonyos funkciókat ellátó szektoraiban (kereskedelmi övezet, kertváros stb.) a különböző társadalmi csoportok az ökológia és az evolúció törvényszerűségei szerint lépnek egymással interakcióba. Az 1920-as évektől zajló kutatásaik – amelyekben nagy szerepet kaptak az etnográfiai módszerek – megtermékenyítően hatottak a következő generációkra (Pásztor 2006), és a mai napig fontos elméleti orientációs pontok a városkutatásban (pl. Ladányi 2008, 13–44.).

A kánon szerint az 1950-es és 1960-as évek relatív stagnálása után az 1970-es években kapott újabb lendületet a városkutatás. Mind a mai szemiotikai, mind a posztstrukturalista, mind pedig a politikai gazdaságtan alapuló városkutatásnak itt találhatók a gyökerei. Henri Lefebvre, Manuel Castells és David Harvey úttörő munkái világítottak rá arra, hogy a második világháború utáni nyugati jóléti államokban, és különösképpen az 1970-es évek fordulata után a globalizálódó neoliberais kapitalizmusban a városok és az urbanizáció szerepe megkerülhetetlen. A legismertebb és legelfogadottabb talán David Harvey életműve – nem véletlenül az ő munkáinak fordítása volt a Városműhely egyik első tevékenysége –, aki szerint a kapitalista tőkefelhalmozás története elválaszthatatlanul összefonódik a városokban zajló gazdasági, politikai és társadalmi folyamatokkal. Történeti (Harvey 2003) és kortárs példák segítségével (Harvey 1990) mutatja meg, hogy a kapitalista válságok következményeként milyen mechanizmusok vezetnek a felhalmozás általi kismémmizés legkülönbözőbb – urbánus – módjaihoz, és ezen keresztül a társadalmi polarizáció növekedéséhez.

A magyar szakirodalomban mindez alig, vagy talán inkább egyáltalán nem jelenik meg. Annak ellenére, hogy például már 1990-ben többoldalas ismertető jelent meg Kovács Zoltán tollából David Harvey egyik cikkét összefoglalva (Kovács 1990), mind a földrajzosok, mind a városszociológusok között ritkaságszámba megy egy-egy utalás a kritikai városkutatás bármely képviselőjére. Jó példa erre a magyarországi dzsentrifikációkutatás, ahol egy-egy városnegyedben történő változást ritkán kötnek össze a kutatók olyan rendszerszintű strukturális folyamatokkal, mint például a kapitalizmusra jellemző egyenetlen fejlődés (Smith 1990) vagy kreatív rombolás (Harvey 2006), vagy a szegényebb rétegek szisztematikussá kizorolása a társadalom periferiális, stigmatizált tereibe (Wacquant 2011)³. Míg a nyugati kontextusban a városkutatás kritikai vonalának háttérbe szorulásáról, majd reneszánszáról beszélhetünk az 1990-es és 2000-es években (Slater 2011), a hazai szakirodalomban a kritikai megközelítések hiánya talán inkább diagnózis. Hiába van például a városok neoliberais átalakulásáról írott egyik legtöbbet hivatkozott könyvben egy Budapestről szóló alfejezet (Smith 1996, 171–178.), a hazai közbeszédben nem történt meg ennek az irányzatnak a kritikai feldolgozása. A TEK Városműhelye egyik céljának pont ezt tekinti: megtörve a kritikai vá-

roskutatást övező hallgatást és távolságtartást, a környező országok fiatal kutatóihoz hasonlóan szeretnénk végiggondolni, hogy milyen relevanciája lehet a kritikai elméletnek a posztoszocialista városok rendszerváltások utáni átalakulásának elemzésében (Petrovici 2012, Poblocki 2012). Tudatában vagyunk, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után még továbbra is érzékeny téma a különböző marxizáló, az elnyomott csoportok emancipációjára törekvő elméletek használata, azonban a hallgatás és figyelmen kívül hagyásuk helyett gyümölcsözőbb stratégiának tűnik ezeknek a komoly hagyománnyal rendelkező elméleti tradícióknak a kritikai újra-gondolása a sajátos félperifériás, posztoszocialista kontextusunkból kiindulva.

Ez az elméleti munka azonban csak akkor végezhető el, ha újragondoljuk a jelenleg létező merev diszciplináris hagyományokat is. A Városműhely néhány éves működése alatt fontos tapasztalat volt, hogy a legérdekesebb beszélgetések és felismerések akkor értek minket, amikor szociológusok, földrajzosok, építésszek az egészen eltérő képzettségükkel és akadémiai szocializációs közegükkel a hátuk mögött egy asztalhoz ültek, és megpróbálták közös nevezőre jutni. Néhány más nyugati országtól eltérően (Franciaország példája adja magát) itthon a térbeli és társadalmi folyamatok összefonódásával is foglalkozó egyetemi képzések között túl kicsi az átjárás és a párbeszéd, megtörténhet, hogy egyazon egyetem két különböző karának hallgatói nem is tudják egymásról, hogy szinte ugyanazzal a témával foglalkoznak. Ezt felismerve a közeljövőben tudatosan próbáljuk építeni az interdiszciplináris kapcsolatainkat, többek között az Építész Szakkollégiummal egy filmklub keretén belül, illetve a kritikai földrajz hazai fiatal képviselőivel egy közös szöveggyűjtemény összeállításával.

A kritikai városkutatás posztoszocialista szempontból történő újraértelmezése és a városkutatáson belüli interdiszciplinaritás erősítése mellett harmadik jól megfogalmazható célunk az elmélet és a gyakorlat közötti kapcsolat újragondolása. Ez az ötlet többé-kevésbé egyenesen következik a kritikai városkutatás terminusa alá sorolt elméleti irányzatok többségéből, amelyek valószínűleg egyetérténeken Marx utolsó Feuerbach-tézisével, miszerint „a filozófusok a világot különbözőképpen értelmezték, de a feladat az, hogy megváltoztassuk”. A TEK-ben az utóbbi időben különösen felerősödött az az igény, hogy a társadalom igazságosabbá tételével kapcsolatos elméletek kötődjenek olyan civil, aktivista tevékenységekhez, amelyek a társadalmi folyamatok megértése mellett bele is avatkoznak azokba. Jó példa erre a Városműhellyel nagyjából egy időben létrejövő Szociális Építőtábor Egyesület: a zömében szakkollégisták által alapított csoport a lakhatási szegénység riasztó mértékére, illetve a növekvő lakossági eladósodottságra reagálva talált ki egy olyan konstrukciót, amelyben önkormányzati bérlakásban élő lakók saját és szomszédai lakásait önkéntesek segítségével felújítva le tudják dolgozni lakbérhátralékaikat, és el tudják kerülni a kilakoltatást⁴. Az egyesület több tagja részt vett a Városműhely munkájában, a műhely tagjai pedig önkéntesként a szociális építőtáborokban, idén augusztusban pedig Kiskunhalason került sor az egyesület első önálló kutatására. Emellett a Városműhely tagjai több más szociálisan érzékeny projekt ötletgazdája vagy résztvevője is voltak: ilyen például a „8ker+én” elnevezésű photovoice⁵

projekt, amiből 2011-ben nyílt kiállítás a 8. kerületben, vagy például a Város Mindenkié csoport tevékenysége, amelyben szintén több volt TEK-es tevékenykedik. Az elmélet és a gyakorlat ilyenképpen való összekapcsolásának kísérletei azon a konfliktuselméleti alapvetésen nyugszanak, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresésével foglalkozó, a társadalom többi intézményével – főleg a politikával – szemben autonóm szféra, hanem maga is a társadalom szövetét átszövő szimbolikus és materiális harcok részese, akár tudomásul veszik ezt a tudósok, akár nem.

A fentebb felvázolt célkitűzések kétségtelenül ambiciózusak, különösen figyelembe véve azt, hogy a TEK Városműhelye – az ebben a rovatban korábban bemutatott legtöbb műhelytől eltérően – egy kicsi, informális csoport fluktuáló, fiatal tagsággal és bizonytalan pályázati forrásokkal. A pályájuk lelegején tartó tagok későbbi karrierje is számtalan lehetőséget rejt magában, és így nem feltétlenül fog kötődni a műhely jelenlegi tevékenységi formáihoz. A műhely létének bizonytalansága azonban remélhetőleg mégis ellensúlyozható lesz a működtetők által képviselt szellemiség kikristályosodásával és népszerűbbé válásával. A következő években is az lesz a célunk, hogy a kritikai városkutatás posztoszocialista kontextusban releváns irányzatait továbbgondoljuk, miközben a jelenleg létező, a tér termelésével kapcsolatos tudásformák és gyakorlatok megkonstruálásában kulcsszerepet játszó intézményeket az interdiszciplináris és nemzetközi kapcsolatok erősítésével, illetve az akadémiai elmélet és praxis viszonyának az újraértelmezésével önreflexióra sarkalljuk.

Jegyzetek

- 1 A kör a szak kollégiumi munka alapvető intézménye, leginkább egy egyetemi kurzus és egy olvasókör kereszteződésének tekinthető. A kollégisták egy szemeszteren keresztül heti rendszerességgel átlagosan egy-két körre járnak.
- 2 <http://fordulat.net>
- 3 Ezen a ponton meg kell említeni néhány kivételt, mint például az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetében folyó munkát, vagy Boros Lajos tanulmányait.
- 4 Az elmúlt két évben három építőtábor is megvalósult, az egyesület pedig 2011-ben elnyerte az osztrák Sozialmarie fődíját innovatív szociális programjáért (<http://tek.bke.hu/epito>).
- 5 A nyolcadik kerületi gyerekek kezébe fényképezőgépet adó projekt célja az volt, hogy „a résztvevők a fénykép eszközével bemutassák saját magukat, környezetüket és az őket aktuálisan foglalkoztató témákat ... [a]z ilyen programok legfontosabb közös eleme, hogy a művészeti szerzőséget a koordinátorok átadják a résztvevőknek, és a művészetet használják eszközként arra, hogy a „hang nélküliek” képviselhessék önmagukat” (<http://8kermegen.hu>).

Irodalom

- Brenner, N. (2009): What is critical urban theory? *City*, 2-3, 198–207.
- Engels, F. (1980): *A munkásosztály helyzete Angliában*. Európa Kiadó, Budapest
- Harvey, D. (1990): Flexible Accumulation through Urbanization Reflections on “Post-Modernism” in the American City. *Perspecta*, 26., 251–272.
- Harvey, D. (2003): *Paris, Capital of Modernity*. Routledge, New York, London
- Harvey, D. (2006): Neo-Liberalism as Creative Destruction. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 2., 145–158.
- Kovács Z. (1990): David Harvey. *Területi Kutatások*, 9., 167–174.
- Ladányi J. (2008): *Lakóhelyi Szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Pataki F. (2005): *A Nékosz-legenda*. Osiris, Budapest
- Petrovici, N. (2012): Workers and the City: Rethinking the Geographies of Power in Post-socialist Urbanisation. *Urban Studies*, 11., 2377–2397.
- Poblocki, K. (2012): “Knife in the Water”. The Struggle over Collective Consumption in Urbanizing Poland. In: Bren, P., Neuburger, M. (eds.): *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. (pp. 68–86). Oxford University Press, Oxford
- Pásztor G. (2006): *Vározzociológiai elméletek. Vározzociológia: Elméletek és problémák (9–54)*. KEK, Kolozsvár
- Simmel G. (1973): A nagyváros és a szellemi élet. In: Szelényi I. (ed.): *Vározzociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*
- Slater T. (2011): A kritikai perspektívák kilakoltatása a dzsentrifikációkutatásból. *Fordulat*, 13., 54–89.
- Smith, N. (1990): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier*. Routledge, London
- Timár J. (2009): Kritika és társadalomelmélet – Néhány érv a kritikai földrajz védelmében. *Tér és Társadalom*, 23., 225–231.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12–27.
- Weber, M. (1958): *The City*. The Free Press, London, New York